

Т. З. Гарасимів

заступник директора ІНПП, декан повної вищої освіти,
доктор юридичних наук, професор
кафедри теорії та філософії права

Т. І. Іванишин

перший заступник начальника
спеціалізованої державної податкової інспекції
по роботі з великими платниками
міжрегіонального головного управління ДФС у Львівській області

ПРАВОВЕ ПІЗНАННЯ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

© Гарасимів Т. З., Іванишин Т. І., 2016

У статті правове пізнання аналізується як правова категорія, що відображає сам процес, і водночас результат цілеспрямованого пізнання права. Розглянуто гносеологічний аспект праворозуміння, що розкривається у свідомому прагненні суб'єкта сформувати і виявити своє ставлення до правових норм у конкретній поведінці та діяльності. Здійснено загальнотеоретичний аналіз концептуальних основ методології правового пізнання, охарактеризовано основні наукові методи дослідження сутності та особливостей цього складного правового феномену. Окреслено шляхи подальшого застосування вибраної методології для загальнотеоретичної характеристики правового пізнання.

Ключові слова: право, пізнання, правове пізнання, антропологія, дискурс, праворозуміння, правосвідомість, правова система.

Т. З. Гарасимів, Т. І. Іванишин

ПРАВОВОЕ ПОЗНАНИЕ: АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

В статье правовое познание анализируется как правовая категория, отражающая сам процесс, и одновременно результат целенаправленного познания права. Рассматривается гносеологический аспект правопонимания, раскрывается в сознательном стремлении субъекта сформировать и выразить свое отношение к правовым нормам в конкретном поведении и деятельности. Осуществлен общетеоретический анализ концептуальных основ методологии правового познания, охарактеризованы основные научные методы исследования сущности и особенностей этого сложного правового феномена. Определены пути дальнейшего применения выбранной методологии для общетеоретической характеристики правового познания.

Ключевые слова: право, познания, правовое познание, антропологія, дискурс, правопонимания, правосознание, правова система.

T. Z. Harasymiv, T. I. Ivanyshyn

LEGAL KNOWLEDGE: ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE

The article analyzes the legal knowledge as a legal category that reflects the process, while the result of a focused knowledge of law. We consider the epistemological aspect of thinking that opens in a conscious effort to create the entity and identify their attitude to the law in a particular behavior and activity. DONE general theoretical analysis of the conceptual foundations of legal knowledge of the methodology, described the basic scientific methods the

nature and features of this complex legal phenomenon. The ways of further application of the selected methodology for general theoretical characteristics of legal knowledge.

Key words: law knowledge, legal knowledge, anthropology, discourse, thinking, justice, legal system.

Постановка проблеми. Філософія права досліджує специфічний аспект людських дій та їхніх раціональних підстав і цілей, саме: дії людей, оскільки вони визначаються і регулюються правовими нормами. Правила поведінки виступають тут у вигляді правових норм.

Доводиться констатувати, що вітчизняна юридична наука перебуває в стані кризи, спричиненої, зокрема, кризою її методології. Сьогодні полиці бібліотек переповнені так званими “науковими працями” з юриспруденції, в яких псевдонауковість прикривається деклараціями про використання авторами діалектичного методу. Насправді ж у таких “творих” не використовується жодний метод. А це означає, що подібні опуси не є науковою продукцією, бо без належного використання правильно обраного методу дослідження вона може бути лише викладом власних суб’єктивних, а саме волюнтаристських і утопічних оцінок тих чи інших правових явищ або компіляцією чужих напрацювань. У зв’язку з цим чимало публікацій з правознавства здебільшого можна охарактеризувати, за влучним висловом О. М. Костенка, як продукт своєрідної “юридичної алхімії” [1, с. 72].

Аналіз дослідження проблеми. Загальнотеоретичні аспекти правового пізнання досліджували такі вчені як: Костенко О. М., Попович М. В., Лекторский В. А., Стєпин В. С., Тулмін С., Вельш В., Берман Г., Кельзен Г., Кюнг Г., Гроцій Г., Локк Дж., Розеншток-Хюсси О., Пазеннок В., Дж., Рорти Р., Оноре Т., Фейерабенд П., Hommes U., Schömbbs E., Utz Arthur F., у які вперше у юридичній думці обґрунтували необхідність створення такого важливого теоретичного напрямку. Попри значний науковий доробок, досі малодослідженими є питання методології дослідження антропологічного аспекту правового пізнання.

Мета статті – здійснити загальнотеоретичний аналіз концептуальних основ методології правового пізнання, зокрема охарактеризувати основні наукові методи дослідження антропологічного аспекту правового пізнання.

Виклад основного матеріалу. Від того, як люди розуміють право, залежить, як вони будуть ним користуватися. Якщо, наприклад, у сучасній Україні є достатньо ознак, що свідчать про недоліки у правокористуванні, то це означає, що існують недоліки і в праворозумінні. Очевидно, має існувати якесь основне питання правознавства, від розв’язання якого залежить розуміння права загалом.

У цьому контексті основним питанням правознавства має бути таке: “Право – це витвір природи чи людей? А якщо того й іншого, то яка роль природи і яка роль людей у творенні права?”. Саме від нього всі інші питання, що постають у правознавстві. Є досить підстав вважати, що основне питання правознавства належно розв’язувалося творцями римського права, адже досі воно вражає своєю досконалістю. Враховуючи це, потрібно особливу увагу звернути на те, як саме творці римського права, зокрема Ульпіан, Цицерон та інші, ставилися до основного питання правознавства. Принагідно зазначимо, що видатний правознавець Гуго Гроцій вказав на провідну роль ідеї природного права в доктрині римського права. Більше того, він, розглядаючи історію правознавства, вважав, що правознавство може бути наукою лише тоді, коли визнає участь природи у творенні права. Він писав: “Багато хто до цього часу намагався надати цій галузі наукову форму, але жоден не зміг цього зробити, та й, по правді кажучи, це й неможливо було здійснити інакше як... відокремивши те, що виникло внаслідок установаження, від того, що виникає з самої природи” [2, с. 52]. Ця ідея Гуго Гроція особливо актуальна нині, коли виникає нагальна потреба в модернізації української юридичної науки.

Велике значення для розвитку юриспруденції мала також правова доктрина англійського філософа Дж. Локка. "... Закони, встановлені в державах, – писав він, – зобов'язують не самі по собі, не своїм авторитетом, не якимось ще, а саме в силу закону природи, що змушує коритися вищестоящим і охороняти громадянський мир; більше того, без такого закону силою зброї правителі, може, й могли б примусити натовп до покори, але не могли б зобов'язати його до цього" [3, с. 8]. А відтак він підкреслював: "Отже, зобов'язання, що покладається громадянським законом, впливає із закону природи, і ми не стільки змушені силою правителя коритися йому, скільки зобов'язані робити це за природним правом" [3, с. 40]. Відомо, що правова доктрина Дж. Локка про співвідношення "закону природи" і "закону, встановленого в державі" (або "громадянського закону") була одним із атрибутів Просвітництва і відіграла визначальну роль у розвитку сучасного права країн Заходу. Це свідчить про її плідність як справжньої (істинної) науки, тобто про її наукові достоїнства.

Утім, розробка філософської концепції права може бути успішною за умов урахування тих фундаментальних зрушень, які відбуваються у новітній філософській теорії, тих методологічних інновацій, що істотно змінюють філософсько-світоглядну парадигму взагалі. Про що конкретно йдеться? Зазначимо лише кілька філософських методологічних новацій, урахування яких, на наше переконання, необхідне для коректного осягнення правової реальності. Насамперед підкреслимо ту обставину, що сучасна філософія по-новому осмислює проблему можливості і необхідності створення наукової світоглядної картини світу, в тому числі світу соціального, складовою якого є світ суспільної, людської правосвідомості і правослухняності. Ідея М. Гайдеггера щодо недоцільності побудови "картини світу" (адже вона (картина), на його думку, передбачає існування чогось такого, що постає як метафізична сутність перед суб'єктом – спостерігачем) у наші дні набуває популярності у контексті вироблення нової концепції світосприйняття. Одне з її опорних положень – зняття жорсткої дихотомії об'єкта та суб'єкта. Світ соціальних реалій, зокрема і правових, – це не мережа об'єктивних артефактів і незалежних від "спостерігача" подій, а "живе життя", "життєвий світ" (Е. Гуссерль), сутність якого багато в чому зумовлюється присутністю в цих подіях суб'єкта пізнання та ціннісного судження. Людина "показує себе як така, що починає і продовжує, як творець і творіння, продукт і володар світу, що її оточує ..." [4, с. 143].

Незважаючи на спроби чималої кількості зарубіжних філософів, насамперед західних, елімінувати поняття "об'єкт" із епістемології, ця категорія "вперто" продовжує виконувати свою гносеологічну місію. Усе те, що досліджує вчений, він перетворює на "об'єкт", забезпечуючи тим самим об'єктивний характер наукового знання, – вважає відомий російський філософ В. С. Стьопін [5]. Інша справа, що вживання категорій "об'єкт", "науковий об'єкт", "об'єктивність" у сучасній теорії відбувається на ґрунті формування нового типу раціональності, з урахуванням виявлених обмежень методології "відображення", "дзеркальності", відсутності чіткої демаркації "первинності" та "вторинності" у пізнавальному процесі. Становлення нового типу раціональності і, відповідно, нової інтерпретації суб'єкта та суб'єктивності відбувається на ґрунті синтезу космологічних, революційних і антропологічних аспектів світоглядного знання. При цьому "антропний принцип", який передбачає "включення" людини, її "убудованість" у будь-який "науковий об'єкт", що становить предмет її інтересу, є визначальним. "Треба розвинути нову концепцію розуму" [6, с. 126–127], – справедливо зазначає німецький професор В. Вельш. Ця думка, безумовно, заслуговує підтримки. Захист чи "спростування" раціоналізму у його світоглядно-методологічних інтенціях і, відповідно, науковості теорії, природно, зачіпає і таку гносеологічну одиницю, як істина. Сучасна когнітологія демонструє широкий спектр поглядів на проблему істини як такої – від повного заперечення самого поняття "істина" як утілення метафізичного абсолюту, що перебуває за межами емпірії людських суджень, отже, безглузлого й антикультурного (С. Тулмін) [7], до спроби надати істині "нового прочитання". Згідно з Р. Рорті, наприклад, істина – "це просто найбільш коректна і сильна теорія, яка не потребує "жодної відповідності реальності" [8]. А для П. Фейєрабенда істина – це "абстрактна потвора" [9, с. 57–63]. Втім, спроба позбавити поняття істини світоорієнтувального значення зустрічає серйозний опір.

Швейцарський філософ Гвідо Кюнг, констатує, що картезіанська теорія істини як відображення реальності практично покинута всюди, зазначає, що це аж ніяк не означає відмови від пошуку істинного знання. “Сучасні філософи, – пише Кюнг, – побоюються, передусім, уже не браку знання істини, а його надміру. Вони сушать голову не стільки над можливостями того, що жодна з вірогідних теорій не відповідає дійсності у собі, скільки над тією обставиною, що так багато теорій цілком, можливо, їй відповідають” [10, с. 48]. Нарешті, для багатьох західних філософів, прихильників постмодернізму проблема істини вже не має артикульованого значення, адже головним предметом філософської рефлексії для них виступає “спонтанний життєвий досвід”, факт наявності “множини сенсів”, “несумірності словників” тощо. Для постмодернізму, зокрема, єдиною предметністю виступає текст. Знак не має одного-єдиного істинного значення, але володіє багатьма рівноправними значеннями”, “моральна дія не передбачає одного-єдиного раз і назавжди справедливого шляху, але може розгортатися кількома однаково правильними способами”.

Прихильники гносеологічного плюралізму енергійно відстоюють тезу про те, що, перебуваючи у власних різноманітних життєвих світах, люди не володіють єдиною істиною про єдиний світ і не є правильними і справедливими репрезентами цього світу. Та наявність “багатьох різних реальностей” не є підставою для твердження, що ця множина позбавляє сенсу питання про істину та хибність, і тому наука як пошук істини, як спроба зрозуміти світ і людину має зміститися на периферію культури і поступитися місцем іншим типам ставлення до дійсності (довільне витлумачення, гра, містика тощо). Як справедливо зазначає В. А. Лекторський, цих реальностей не може бути нескінченно багато, кожна з них має власні критерії існування [11, с. 32].

Інакше кажучи, визнання існування різних “життєвих світів” і правильності різноманітних практик, у тому числі юридичних, не скасовує “націленість на істину”, хоча й ускладнює її пізнання. Під натиском нових знань колишні уявлення про “об’єктивну істину” справді демонструють свою обмеженість. Непереконливими виглядають і традиційні критеріальні показники істини. “Практика не є критерієм істинності, хоч би яким викликом здоровому глузду це звучало, істина може бути виміряна тільки істиною” [12, с. 126]. Тобто вона має бути доведена не лише експериментально, а й теоретично, людина раціональна тією мірою, якою утворює явища, що відповідають цілям людини, але вона ж водночас ірраціональна, оскільки завжди містить у собі, у мотивах власної діяльності дещо, що суперечить цим цілям. Тобто вона водночас раціональна й ірраціональна. Такий, на перший погляд, релятивістський висновок має бути осмислений і практиками юриспруденції [13, с. 52].

Саме поняття права є багатозначним. По-перше, право передбачає певний тип людських стосунків. Вже Аристотель говорив про стосунки в рамках суспільного життя, політичного життя (*politike koinonia*). Отже, право – це сукупність норм (чи то зафіксованих у письмовій формі (владною встановлені й опубліковані закони, статuti тощо) чи таких, що визнаються на основі звичаїв (неписане право, звичаєве право)), які регулюють, упорядковують людську поведінку [14, с. 43].

По-друге, право передбачає не просто стосунки між людьми, а такі стосунки, що мають зобов’язувальний характер [15, с. 5–6]. Тобто такі стосунки не можуть бути описаними в термінах фізіології або психології. Право є певна “повинність”, “належність” (*das Sollen*). Але, по-третє, право відрізняється від інших зобов’язувальних норм інтенсивністю засобів примусу [16, с. 195]. Право – це публічна система примусу [17, с. 7], примусовий порядок [14, с. 45]. У зв’язку з цим справді можна сказати, що “правова система – це струнка система заходів, одна з головних цілей якої – поінформувати урядові структури, а також пересічних громадян, що дозволено і що заборонено” [18, с. 5]. Але власне примус – ще не достатня ознака правової системи. Таким спрощеним баченням грішили деякі представники правового позитивізму. Ця позиція підтримувалася радянським правом [19, с. 348], частково сприймається українською правовою думкою [20, с. 215].

Право як примусовий порядок має спиратися на авторитет, який визнається суб’єктами права. Право у вигляді закону не тільки погрожує, а й обіцяє захищати інтереси людей. “У довготерміновому плані право має ґрунтуватися на моральності та особистій зацікавленості”; моральне переконання і право підтримують одне одного [172, с. 9–10]. Визнання обов’язковості правових норм передбачає свободу, вольове рішення, яке бажає або не бажає визнавати щось, або

підкорятися чомусь (або комусь). Адже воля людини є принципом її дій. “Людина є принципом вчинків” (anthropos einai arche ton praxeon); людина діє у певний спосіб коли вирішує робити те або інше (boyle peri ton ayto prakton). “Право є уприсутненням вільної волі” (ist Dasein des freien Willens). Тому під правом розуміється така сфера людського буття, у межах якої стосунки між особами регулюються постільки, поскільки ті перебувають у різноманітних зобов’язувальних стосунках між собою і водночас протистоять одна одній як самостійні та вільні індивіди. Право упорядковує стосунки між індивідами або між індивідами та спільнотою таким чином, що гарантує свободу самоздійснення індивіда.

Право встановлює надійний порядок спільного життя, орієнтований на ідею справедливості, і тому накладає на кожного такі обов’язки, які є значущими саме для нього [21, с. 1188]. Справедливість же є такою специфікацією стосунків між індивідами, коли всі вони усвідомлюють себе (Я) рівними відносно певного раціонального принципу. “Право – це щось пропорційне” (estin to dikaion analogon ti), а сенс пропорції (analogia) – прирівнювання (isotes). То ж право є орієнтованим на ідею справедливості зобов’язувальним порядком взаємовідношень усередині політично-соціальних груп, або у певному об’єднанні таких груп. Справедливість можлива тільки там, де є рівність перед законом (рівність перед нормами), який уособлює раціональний порядок спільного життя.

Філософія права, будучи філософською дисципліною, конкретизує загальнофілософські питання про сенс людського буття та людських дій, досліджуючи феномени права й держави. В той час як правознавство, будучи догматичною наукою, досліджує специфічні взаємозв’язки позитивного права, філософія права спрямовує інтереси своїх досліджень до самих глибин і граничних підстав права [16, с. 197]. Філософія права прагне отримати відповіді на питання про сенс, мету і значущість права, розкриваючи фундаментальні умови буттєвої уприсутненості людини [21, с. 1189]. Правознавство як догматична дисципліна, досліджуючи позитивне, “чинне” право, розглядає право “як воно є” (саме як чинне).

Висновки. Отже, філософія права не є юридичною наукою і відрізняється передусім від правової догматики. Догматика є, за Кантом, “догматичний метод чистого розуму без попередньої критики його власної спроможності” (das dogmatische Verfahren der reinen Vernunft, ohne vorangehende Kritik ihres eigenen Vermögens). Догматик виходить із передумов, які він приймає як істинні без попередньої перевірки. Він мислить ex datis. Правовий догматик не запитує про те, що є право, за яких умов, в якому обсязі і яким чином відбувається пізнання права. Це не означає, що правовий догматик мислить некритично. Але навіть там, де він пізнає критично, наприклад, коли він критично витлумачує певну норму закону, він постійно аргументує, не виходячи за межі чинної системи права (іманентно до системи).

1. Костенко О. М. Основне питання правознавства з позиції соціального натуралізму / О. М. Костенко // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 72. 2. Гроцій Г. О праві війни і мира / Гуго Гроцій. – М., 1956. – С. 52. 3. Локк Дж. Сочинения / Джон Локк. – Т. 3. – М., 1988. – С. 8, 40. 4. Розениток-Хюсси О. Прощання с Декартом / О. Розениток-Хюсси // Вопросы философии. – 1997. – № 8. – С. 143. 5. Стёпин В. С. От философии науки – к философской антропологии / Стёпин Вячеслав Семенович; (ред.) Н. И. Кузнецова. Познающее мышление и социальное действие. – М., 2004. – 544 с. 6. Вельш В. Постмодерн. Генеалогия и значение одного спорного понятия / В. Вельш // Путь. – 1992. – № 1. – С. 126–127. 7. Концептуальные революции в науке / Стефан Тулмин. – Режим доступа: [<http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Tulmin.html>]. 8. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Ричард Рорти; [пер. с англ.]; науч. ред. В. В. Целищев. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997; Рорти Р. Философия и будущее / Ричард Рорти; [пер. с англ. Т. Н. Благовой] // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 29–34. 9. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / Пол Карл Фейерабенд [пер. с англ. и нем. А. Л. Никифорова]; общ. ред. и вступ. ст. И. С. Нарского – М.: Прогресс, 1986. – С. 57–63. 10. Кюнз Г. Когнитивные науки на историческом фоне. Заметки философа / Гвидо Кюнз // Вопросы философии. – 1992. – № 1. –

С. 48. 11. Лекторский В. А. Выступление на “Круглом столе”, посвященном обсуждению книги В. С. Стёпина “Теоретическое знание” / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 2001. – № 1. – С. 32. 12. Попович М. В. Раціональність і виміри людського буття / Мирослав Володимирович Попович. – К. – 1997. – С. 126. 13. Пазенок В. С. Філософія і право / В. С. Пазенок // Проблеми філософії права. – 2003. – Том. 1. – С. 52. 14. Кельзен Г. Чисте правознавство / Ганс Кельзен. – К.: Юніверс, 2004. – С. 43, 45. 15. Utz Arthur F. O. P. Wesen und Begründung des Rechts // Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie. – 1961. – 8. Band. – S. 5–6. 16. Schömb's Erwin. Recht // Taschenlexikon Religion und Theologie. Bd. IV. Göttingen, Vandenhoeck, 1983. – S. 195. 17. Оноре Т. Про право. Короткий вступ / Тоні Оноре. – К.: Сфера, 1997. – С. 7, 9–10. 18. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Гарольд Дж. Берман. – М.: Норма, 1998. – С. 5. 19. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. Александр Яковлевич Сухарев. – 2-е изд., доп. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 527, [1] с. 20. Юридичні терміни: тлумачний словник / Владлен Гнатович Гончаренко ... [та ін.]; за ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Либідь, 2004. – 317, [3] с. 21. Hommes Ulrich. Recht // Handbuch philosophischer Grundbegriffe (Hgg. Hans Michael Baumgartner und Christoph Wild). Bd. 4. München, Kösel, 1973. – S. 1188, 1189.

REFERENCES

1. Kostenko O. M. Osnovne pytannya pravoznavstva z pozytsiyyi sotsial'noho naturalizmu [Osnovne pytannya pravoznavstva z pozytsiyyi sotsial'noho naturalizmu] // Problemy filosofiyi prava. 2003. T. 1. p. 72. 2. Grotsii G. O prave voyny i mira [O prave voyny i mira]. Moscow, 1956. p. 52. 3. Lokk Dzh. Sochineniya [Sochineniya]. T. 3. Moscow, 1988. pp. 8, 40. 4. Rozenshtok-Khyussi O. Proshchanie s Dekartom [Proshchanie s Dekartom] // Voprosy filosofii. 1997. Vol. 8. p. 143. 5. Stepin V. S. Ot filosofii nauki – k filosofskoi antropologii [Ot filosofii nauki k filosofskoi antropologii] / Stepin Vyacheslav Semenovich; (red.) N. I. Kuznetsova. Moscow, 2004. 544 p. 6. Vel'sh V. Postmodern. Genealogiya i znachenie odnogo spornogo ponyatiya [Postmodern. Genealogiya i znachenie odnogo spornogo ponyatiya] / V. Vel'sh // Put'. 1992 Vol. 1 pp. 126–127. 7. Tulmin S. Kontseptual'nyye revolyutsyy v nauke [Kontseptual'nyye revolyutsyy v nauke]. Available at: [http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Tulmin.html]. 8. Rorti R. Filosofiya i zerkalo prirody [Filosofiya i zerkalo prirody] / Richard Rorti; [per. s angl.]; nauch. red. V. V. Tselishchev. Novosibirsk: Publ. Novosib. un-ta, 1997; Rorti R. Filosofiya i budushchee [Filosofiya i budushchee] / Richard Rorti; [per. s angl. T. N. Blagovoi] // Voprosy filosofii. 1994. Vol. 6. pp. 29–34. 9. Feierabend P. Izbrannyye trudy po metodologii nauki [Izbrannyye trudy po metodologii nauki] / Pol Karl Feierabend [per. s angl. i nem. A. L. Nikiforova]; obshch. red. i vstup. st. I. S. Narskogo. Moscow: Progress, 1986. pp. 57–63. 10. Kyung G. Kognitivnyye nauki na istoricheskom fone. Zаметki filosofa [Kognitivnyye nauki na istoricheskom fone. Zаметki filosofa] / Gvido Kyung // Voprosy filosofii. 1992. Vol. 1. pp. 48. 11. Lektorskiy V. A. Vystupleniye na “Kruglom stole”, posvyashchennom obsuzhdeniyu knigi V. S. Stepina “Teoreticheskoe znanie” [Vystupleniye na “Kruglom stole”, posvyashchennom obsuzhdeniyu knigi V. S. Stepina “Teoreticheskoe znanie”] / V. A. Lektor-skii // Voprosy filosofii [Voprosy filosofii]. 2001. Vol. 1. p. 32. 12. Popovych M. V. Ratsional'nist' i vymiry lyuds'koho buttya [Ratsional'nist' i vymiry lyuds'koho buttya]. Kiev. 1997. p. 126. 13. Pazenok V. S. Filosofiya i pravo [Filosofiya i pravo] / V. S. Pazenok // Problemy filosofiyi prava. 2003. Vol. 1. p. 52. 14. Kel'zen G. Chiste pravoznavstvo [Chiste pravoznavstvo] / Gans Kel'zen. Kiev.: Yunivers, 2004. pp. 43, 45. 15. Utz Arthur F. O. P. Wesen und Begründung des Rechts [Wesen und Begründung des Rechts] // Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie. 1961. Vol 8. pp. 5–6. 16. Schömb's Erwin. Recht [Recht] // Taschenlexikon Religion und Theologie. Bd. IV. Göttingen, Vandenhoeck, 1983. p. 195. 17. Onore T. Pro pravo. Korotkyy vstup [Pro pravo. Korotkyy vstup] / Toni Onore. Kiev: Sfera, 1997. pp. 7, 9–10. 18. Berman G. Dzh. Zapadnaya traditsiya prava: epokha formirovaniya [Zapadnaya traditsiya prava: epokha formirovaniya] / Garol'd Dzh. Berman. Moscow: Norma, 1998. p. 5. 19. Yuridicheskii entsiklopedicheskii slovar' [Yuridicheskii entsiklopedicheskii slovar'] / gl. red. Aleksandr Yakovlevich Sukharev. 2-e izd., dop. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, 1987. p 527, [1] 20. Yurydychni terminy: tлумachnyy slovnyk [Yurydychni terminy: tлумachnyy slovnyk] / Vladlen Hnatovych Honcha-renko ... [ta in.]; za red. V. H. Honcharenka. Kiev: Lybid', 2004. 317, [3] p. 21. Hommes Ulrich. Recht [Recht] // Handbuch philosophischer Grundbegriffe (Hgg. Hans Michael Baumgartner und Christoph Wild). Bd. 4. München, Kösel, 1973. pp. 1188, 1189.